

անգամ, մշակութիւն (հոգեւոր իմաստով) յաճախակի, խրախուսութիւն, առանձնաւորութիւն ու դեռ բազմաթիւ ուրիշներ. ասոնք Յունարանի դպրոցի ծագումէն վերջ կը գտնենք մեր լեզուին մէջ¹⁵:

Նախադասութիւններէն բաւական է նշանակել իբր նմոյշ հետեւեալ երեքը. «Է ինչ եւ ի սողունս՝ իրաց ինչ ի պէտս, որպէս յօճիցն ասէ զթերակէն» (էջ 25): Եզնիկ կ'ըսէ. «Զի՞նչ չար քան զօճ կայցէ, եւ ի նմանէ թերիակէ» (Եզնիկ, Տպ. Վենետիկ 1826, էջ 63): «Երկաքանչիւրոցն (ցրտոյ եւ տօթոյ) պիտոյացեալ գեղեցիկ խառնուածովք ըստ բարեաց արարողին՝ եւ ոչ ի պատիժս ինչ չարութեալ ի սահմանէն» (էջ 59): Եզնիկ քիչ մը տարբեր ձեւով կ'ըսէ. «Այսպէս չորեքին բնութիւնքն, ուստի աշխարհս կազմեալ եւ կայ, առանձինն ապականիչք են միմեանց, եւ խառնեալ ընդ ընդերին՝ օգտակարք եւ շահաւորք» (էջ 10): Նմանապէս «Առանձինն բնութեամբ չարն չար ոչ է, եւ ոչ բարին՝ բարի, այլ ի միտսն ունի բարի եւ չար լինել» (էջ 43): Եզնիկ կ'ըսէ. «Զամենայն ինչ որ լինի չար, ոչ բնութեամբ չար գիտեմք, այլ զի առանց կամացն Աստուծոյ գործին իրք ինչ՝ լինին չար. զի սիրովն Աստուծոյ սիրել զբարին եւ առել զչարն՝ բարի հաստատի» (էջ 50): Դարերու ընթացքին հայերէն լեզուի առած կերպարանափոխութեանց ծանօթ ունի անձ չի կրնար ընդունիլ որ վերել յիշուած բառերը ու այդ կազմով նախադասութիւնները ոչ միայն 440ին այլ նաեւ 470ին գրուած երկասի-

րութեանց մէջ իրաւունք ունենան գրտնուելու: Եթէ սակաւաթիւ եղած ըլլային ասոնք, կարելի էր խորհիլ որ յետոյ ընդօրինակողներէ աւելցուած ըլլան, բայց Յաճախապատումի մէջ այդ տեսակ բառերը քիչ չեն, նմանապէս նախադասութեան կազմը յաճախ հետու է Մաշտոցի աշակերտներու ձեւած նախադասութեանց կազմէն: Ասոր համար Վենետիկ տպուած Յաճախապատումի յառաջաբանին մէջ, հրատարակողը՝ ընդունելով որ Լուսաւորչի հարազատ գործը ըլլայ, կը խորհի թէ բախտին բերումով «աննշան անձի մը ձեռքը մատնուած՝ ծայրէ ծայր խանդարուած ըլլայ հայերէն ոճի խօսքերու յստակ դարձուածքէն, ինչինչ կտորներ յապաւուած ու նորեր ազուցուած. որով արմատական փոփոխութեան ենթարկուած»¹⁶: Ինչ տեսակէտներէ ու մտքէ ալ առաջնորդուած նկատենք եւ ընդունինք Յաճախապատում ճառերուն կազմութեան հարցը, պատմական եւ լեզուական ցուցումները թոյլ չեն տար որ անոնց հայերութիւնը ընծայուի հայ տառերը հնարող Մաշտոց Մեսրոպ Վարդապետին:

Հ. ԿԻՒՐԵՂ ՔԻՊԱՐԵԱՆ

15 Կը գտնեմ որ Պրոֆ. Հ. Աճառեան ալ էջմիածին ամսաթերթի 1962ի թիւ Բ. էջ 30ին մէջ կը շեշտէ լեզուական այս փաստարկութեան մեծակշիռ ըլլալը: «Էջմիածնի» այդ թիւը մեր ձեռքը հասաւ այս գրութիւնը աւարտելէն վերջ:

16 Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք, տպ. Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1838, յւժը. էջ 2:

ԲԱԼՈՒԻ ԲԵՐԴԻՆ

Ա. Ի. Ա. Ն. Գ. Ո. Ի. Թ. Ի. Ի. Ն. Ը.

ԳՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԻ ՄԱՍԻՆ

Հինգերորդ դարուն, Հայաստանի մէջ, հայ պատմութեան եւ հայ կեանքի վերաբերեալ՝ մեծ եւ աննախընթաց դէպք մը կը պատահէր, հայ գրերու գիւտը:

Եղելութիւն մը՝ որ կը յեղաշրջէր տըխուր պատմութեան ճակատագիրը, եւ կը բանար լուսաւոր էջ մը հայ կեանքի ընթացքին:

Հայ գրերու գիւտին մասին շատ էջեր մրտնուած են, երկար ուսումնասիրութիւններ եղած են, եւ կարծիքներու հեղեղ մը ողողած է բանասիրութեան հրապարակը: Մենք պիտի չխօսինք այս աշխատանքներու մասին, եւ ոչ ալ գրերու գիւտի հեղինակին եւ կամ պարագաներու մասին, այլ համառօտ տողերով պիտի քննենք զուտ աւանդութիւն մը՝ որ, դարերով, որոշ գաւառի մը ժողովուրդին պարզ խաւերուն մէջ շրջան ըրած է, եւ սերունդէ սերունդ անցնելով՝ հասած է մինչեւ մեր օրերը: Ի՞նչ է Բալուի բերդին աւանդութիւնը գրոց գիւտի մասին:

Ե. դարու մեր մատենագիրները Կորիւն, Ղազար Փարպեցի եւ Մովսէս Խորենացի կը խօսին գրերու գիւտի մասին, բայց այնպիսի անորոշ բառերով եւ բացատրութիւններով, որոնցմէ շատ դժուար է որոշ գաղափար մը կազմել, եւ ուար է որոշ գաղափար մը կազմել, եւ յստակ եզրակացութիւններ հանել գրերու գիւտի պարագաներուն մասին:

Կորիւն, որ ժամանակակից է, եւ գրած է «Պատմութիւն վարդապետին»¹, նպատակ ունենալով այս մեծ դէպքի հեղինակին ներքոյ գրել ապագայ սերունդներուն, շատ խրթին եւ մութ գոյներով կը

գծէ վարդապետին դէմքը եւ գործը. ան կը նմանի արդիապաշտ նկարիչներուն, որոնք գոյները կը նետեն պատառներ վերայ, առանց որոշ գծերու, եւ մենք այդ խառնակ գծերու մէջէն պէտք ենք դուշակել թէ ի՞նչ է հեղինակին միտքը եւ յղացումը. թողունք ժամանակի հեռաւորութեան ստեղծած շփոթը, այս մեծ եղելութեան շուրջ:

Եւ ահա այս անորոշ եւ մոռալ պատկերին առջեւ, գրերու գիւտին շուրջ ստեղծուել են բազմաթիւ ենթադրութիւններ եւ կարծիքներ. քննադատներէն ոմանք այս փառաւոր պատիւը յօյն Հռութիանոսին կու տան, ուրիշներ ասորի Դանիէլին, շատեր սակայն ճշգրիտ կերպով Ս. Մեսրոպի: Մենք, առանց մխրճելու բանասիրական մանրամասնութեանց մէջ, պիտի ջանանք քննել ու ներկայացնել Բալուի բերդի ժողովրդական աւանդութիւնը գրերու գիւտի մասին, եւ անոր արժէքը՝ պատմութեան հանդէպ:

Բալուի բերդի աւանդութիւնը գրերու գիւտի մասին՝ Ժ. Գ. դարուն գրի առնուած է. ու թէեւ պատմական հիմէ գուրկ է, բայց կը մնայ հայ ժողովուրդին մէջ իբր գեղեցիկ աւանդութիւն մը: Այս աւանդութեան գլխաւոր նորութիւնը՝ գրերու գիւտի տեղույն մասին է: Արդարեւ, մինչ գրերու գիւտի՝ իբրեւ տեղ, Կորիւն կը նշանակէ Սամուսատ քաղաքը², Ղազար

1 Տպ. Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1894, էջ 50:

2 «Անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր», անդ, էջ 18:

Փարպեցի եւ Խորենացի՝ Սամուս³, անդին ժ. Բ. դարու հեղինակ Սամսեցի Կարապետ եպիսկոպոս եւ Վարդան պատմիչ՝ Բալու բերդին մէջ կատարուած կը գնեն զրեւու գիւտը:

Անշուշտ այս վերջին երկու հեղինակները, Սամսեցի եւ Վարդան, տեղեակ էին Կորիւնի, Փարպեցի եւ Խորենացի աւանդածին. եւ սակայն, հակառակ անոնց, իրենք ժողովրդական աւանդութեան մը համաձայն՝ զրեւու գիւտին տեղը կը գնեն Բալու, «...տայ նմա Աստուած զխնդրելին չորեքտասան գիրս ատուին իւրով զորոշմեալ առաջի նորա, որպէս մեծին Մովսէսի՝ ի լեառն Սինա, եւ սմա ի լեառն Բալուայ»⁴:

Արդ, հոս հարց կը ծագի թէ ի՞նչպէս Սամսեցին եւ Վարդան, գիտնալով հանդերձ իրենց նախորդներու կարծիքը, կը գնեն Բալու: Սամսեցի եւ Վարդան ապրած են ժ. Բ. դարէն ժ. Գ. դարու ժամանակները, եւ չրջած Ծովագ ամբողջ աշխարհը. հետեւաբար, լսած են ժողովուրդին բերնէն այս աւանդութիւնը, եւ առանց նկատի առնելու ուրիշ պատմագիրներու կարծիքը՝ իրեւաւ աւանդութիւնը գրի առած են: Այս աւանդութիւնը նկատելով հանդերձ աւանդութիւն, իր մէջ պատմական իրականութիւն մը եւս կը համարենք որ կը պարունակէ, որ այս է. Ս. Մեսրոպ, գոնէ վերագրածին, ժամանակ մը Բալու մնացած պէտք է ըլլայ, եւ ապա այդ ճամբէն մտած բուն Հայաստան:

Ահա այս կէտն է որ կ'ուզենք հոս աւելի լուսաբանել, միշտ ալ պատմութեան մեզի ցոյց տուած ճամբէն անցնելով:

Մեր պատմագիրները յայտնօրէն ըսած չեն թէ Ս. Մեսրոպ ո՞ր ճամբով Միջագետք իջաւ. բայց որովհետեւ պատմագիրները կը յիշատակեն Ս. Մեսրոպի

չրջած քաղաքները, ու նախ Տիգրանահերտ, Ամիդ, Եդեսիա եւ ապա Սամուսատ, մենք կը համարենք որ Ս. Մեսրոպ Տարօնի վրայով եկած է Միջագետք Հայոց, եւ հոն կատարած է զրեւու գիւտը: Այս ամէնը մեր պատմիչները, ինչպէս ըսինք, շատ խորհրդաւոր եւ գերբնական կերպով եղած կը պատմեն, հէքեթային ոճով մը: Ս. Մեսրոպ կը քալէ քաղաքէ քաղաք, Ամիդ, Եդեսիա եւ ապա Սամուսատ եւ Սամուս, կը գտնէ հինէն մնացած գրեր, որոնք՝ սակայն գոհացում չեն տար հայ լեզուի հնչումներուն, որովհետեւ պակասաւոր էին. եւ Ս. Մեսրոպ կարծես յուսահատած, Աստուծոյ օգնութեան կը դիմէ, պահքով ու ծովով կ'անցնէ երկար օրեր, ինքզինքը կու տայ աղօթքի եւ ապաշխարութեան, եւ ահա հաղիւ քառասորդաց օրերը անցած էին, կէս-ըուն կէս-արթուն վիճակի մէջ, Աստուած աւոր սրտին վրայ թաթով մը կը դրէ երկնատուր նոր գրերը. բնական է, Ս. Մեսրոպ կ'ուրախանայ այս անակնկալ աստուածային աջակցութեան շնորհքէն եւ գրերը առած Հայաստան կը վերագառնայ: Այս ամէնը այսպէս խորհրդաւոր քօղի պատմութեան տակ՝ անշուշտ նպատակ մը ունի. մեր պատմիչները Աստուծոյ կը վերագրեն զրեւու գիւտը. որ ճիշտ է, անով որ ամէն բարիք Աստուծմէ է. սակայն, Աստուած արտաքոյ կարգի եւ առանց նպատակի հրաշք չըներ, եւ մենք համոզուած ենք որ հայ գրերու գիւտը Ս. Մեսրոպի հանձարին ծնունդն է:

Ս. Մեսրոպ զրեւու գիւտը կատարած էր, եւ պէտք էր վերագառնալ Հայաստան, ուսկից երկար օրեր բացակայած էր. արդ, ըստ մեր կարծիքին՝ Ս. Մեսրոպ պէտք է որ Եդեսիա-Սամուսատ-Մալթիա-Խարբերդ-Բալու ճամբէն մտած

քիւնք, Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1865 (բ. տպ.), Պատմութիւն Հայոց, Գ. ծգ, էջ 246:

4 ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԱՄԱՐՈՒՄՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, տպ. Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1862, էջ 49-50:

ըլլայ Հայաստան, այսինքն՝ Արածանիի հովիտէն. ասիկա հոռմէական հին եւ զիսաւոր ճամբաներէն մէկն էր դէպի Հայաստան, որ Պետինդերեան քարտէզին վրայ եւս նշանակուած է: Ս. Մեսրոպ այս ճամբէն անցնելով՝ կանգ առած պէտք է ըլլայ Բալու, մանաւանդ թէ ժամանակ մըն ալ հոն կեցած, ինչպէս որ ցոյց կու տան ժ. Բ. դարու մեր յիշած պատմիչները. ահա այս անցքէն է որ՝ ըստ մեր ենթադրութեան՝ ծագում առած է ժողովուրդին քով Բալուի բերդին աւանդութիւնը հայ գրերու գիւտին մասին:

Այս մեր ենթադրութիւնը կը հաստատէ, նախ ժ. Բ. դարուն գրուած Յայսմաւուրք մը, ուր կը պատմուի Խարբերդի Գրիգոր անունով վարդապետի մը նահատակութիւնը, «որում յանձնեցին զուրբ Մեսրոպայ աղօթանոցն եւ կայարանն, որ առ անառիկ զգեալն»⁵: Ընդգծեցինք կայարան բառը, ցոյց տալու համար որ Ս. Մեսրոպ ժամանակ մը գոնէ կեցած է Բալուի մէջ. եւ որովհետեւ Բալուի բերդին վրայ կային նոյն ժամանակ, եւ տակաւին կան ուրարտական արձանագրութիւններ, այս ամէնը բաւական եղած են՝ թիւններ, այս ամէնը բաւական եղած են՝ որ ժողովուրդը իր երեւակայութեամբ որ ժողովուրդը իր երեւակայութեամբ համարի Բալուի մէջ, ուխտատեղի ընէ զայն, որովհետեւ հոն Ս. Մեսրոպ աղօթած եւ ճգնած էր, եւ ամէն տարի այդ տեղը մոմերով եւ խունկով պատուէ, ի յիշատակ զրեւու գիւտին, եւ զայն սերունդէ սերունդ աւանդէ:

Այս աւանդալից պը առաջին հրապարակ ղնողը եղած է, ինչպէս ըսինք, ժ. Բ. դարուն ապրող Սամսեցի Կարապետ Եպիսկոպոսը, որ իր «Ներքողեան յաղագս վարդապետ Մեսրոպայ» գրութեան մէջ, բնագրէն 1265-1272 թ. ժամանակները, որ գրած է Ս. Մեսրոպի կը համարի որ Ս. Մեսրոպ զրեւու գիւտը կատարած է Բալուի մէջ, հայ հողին վրայ, եւ ոչ օտար երկրի մէջ, հայ հողին վրայ, եւ ոչ օտար անձերու օգնութեամբ. ան մէջ եւ օտար անձերու օգնութեամբ. ան կը գրէ, «եւ այս ի խնամոցն Աստուծոյ

մատակարարէր, ոչ ամենայնիւ առնել զմեզ մուրացիկս շնորհակալս այլոց, գրովանդակ պարգեւսն ի մեռս այլազանից շնորհել, մեզ, որպէս գաղափելութիւնն, գիտանալութիւնն, եւ զարգալութիւնն»⁶. Ըսել կ'ուզէ առաջինը՝ հրեայ Թադէոսէն եւ Բարդուղիմէոսէն, երկրորդը՝ պարթեւ Լուսաւորչէն, եւ երրորդը՝ Արշակունի վաղարշակէն. «այլ պահէր գայսպիսի բարիս եւ մերոյ արեան գանկուածովս միւրէր մեզ, յիմար ցուցանելով զիմաստութիւն յալիտեմիս»: Հոս եւ նաեւ յաջորդ վկայութիւններուն մէջ որոշ կը տեսնուի Ս. Մեսրոպի անցած ճամբան, եւ կայարանը, «ընթանալով զառ ի վեր ընդ արեւմտ Եփրատայ, յայրէ յայր անցանելով, մինչեւ ի դոքսկն Պալուսեաց»⁷:

Ընդգծեցինք արեւմտ Եփրատայ, որ է Արածանիի, ցոյց տալու համար Ս. Մեսրոպի անցած ճամբան՝ Եփրատի ափերէն. հոս այլ եւս Սամսեցի գուտ աշխարհագրական ուղի մըն է որ ցոյց կու տայ, ասիկա լոկ աւանդութիւն չէ, եւ որ Վարդան աշխարհագիր եւս կը մատնանչէ, եւ կը հաստատէ, «Աթախ եւ Հենի, Դերջան եւ Բալու, ուր զգրին երկու Մեսրոպ վարդապետ»⁸:

Բալուի բերդի գրոց գիւտի աւանդութիւնը մեզի կը նկարագրէ նաեւ զանաւորանի մը տաղասացը.

«Բազում աշխատեալ,
Եւ ոչինչ գտեալ,
Ձեռն յԱստուած ձգեալ,
Ի Բալու տքնեալ,
Մեսրոպ աղօթեալ,
Աստուած գթացեալ,
Հրեշտակ տեսան իջեալ,
Մատամբ փորագրեալ,

3 «Եւ անցեալ ընդ Փիւնիկէ՝ ի Սամուս գիւտէ» ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԱՄԱՐՈՒՄՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1933 (գ. տպ.), Ժ, էջ 44: ՄՈՎՍԵՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Մատենագրութեան

5 Հմմտ. Պատկերագրի Բնաշխարհիկ Բառարան (Հ. Ս. Եփրեմեան), Հտ. Ա. Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1903-5 (բ. տպ.) էջ 373, բ. սիւնակ:

6 «Արարատ» ԼԱ (1879), էջ 382 (Հրտ. Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսէսեան):

7 Անդ:

8 Աշխարհացոյց վարդապետ, տպ. Փարիզ, 1950. (Հրտ. Հայկ Պէրպէրեան), էջ 47:

Ի վիմի դրոշմեալ,
Աջ տեառն երեւեալ,
Իբր ի ձեան գրեալ,
Եօթն գիր յայտնեալ»⁹:

Այս վկայութիւններու շարքը կարելի է երկարել, որոնք ամէնքն ալ աւանդութեանն առած՝ կը ներկայացնեն գրեւոր տեղի վերջը եղած Բալուի մէջ, եւ Ս. Մեսրոպի վերագրածը Հայաստան, գրոց գրեւոր տեղի վերջ՝ Արամանիի ճամբով:

Այս աւանդութեան վկայ մըն ալ եղած է Սրուանձտեանց եւ երկարօրէն դայն նկարագրած է, զոր աւելորդ կը համարինք մէջբերել¹⁰: Մեր օրերուն իսկ եղած են այդ բերդին այցելողներ եւ ականատեսներ. այսպէս Բալուցի հայ մը, որ Հալէպ կը մնար, շատ մօտ օրերուս, թըրքական տարազով՝ կրցած է Գամըշլիէն հասնիլ Բալու, եւ մտնել բերդ, տեսնել Ս. Մեսրոպի կայարանը եւ աղօթատեղին, ուր տակաւին կը տեսնուի տախտակը՝ որուն վրայ ժամանակին գրուած կային հայերէն գրերը. հոն տեսած է նաեւ Ուրարտական մեծդի կոթողը, 29 տող ուրարտական արձանագրութեամբ:

Արդ, մեր այս հակիրճ նկատողութիւն-

ները փակելէ առաջ, կը մէջբերենք Հր. Աճառեանի քանի մը տողերը այս մասին. «միակ պատմական աստուղ որ կարող է իբրեւ հիմք ծառայած լինել այս աւանդութեան, թերեւս մի կարճ դադար է Ս. Մեսրոպի վերագրածի ժամանակ՝ Սամուսատէն վաղարշապատ»¹¹:

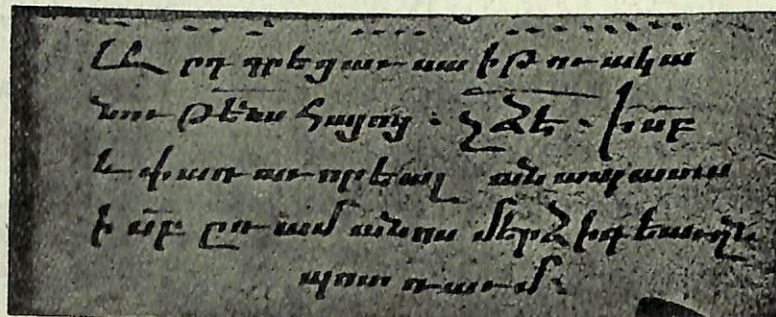
Եզրակացնելով ժողովրդական մէկ շատ ճիշտ առածով մը, որ կ'ըսէ «առանց կըրակի ծուխ չ'ելլեր», կը հետեւցնենք թէ Բալուի բերդի աւանդութիւնը ունենալու է պատմական հիմ մը. եւ եթէ պատմական տուեալներով չէ կարելի գրեւոր տեղի Բալուի մէջ եղած նկատել, սակայն մենք վստահ ենք որ Ս. Մեսրոպ, Ասորիքէն վերագրածին, ժամանակ մը մնացած է Բալուի բերդին մէջ, եւ անցնելով Արամանիի ամրոցին վրայէն դաշտը հոգեւորական ճամբէն՝ մտած է Հայաստան:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

9 «Էջմիածին» ԺԱ (1955) Թ. 9, էջ 37:

10 Թորոս Աղբար Հայաստանի ճամբորդ, Մասն Բ., տպ. Կ. Պոլիս, 1884, էջ 154-162:

11 «Էջմիածին», անդ, էջ 38:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

Ե Ի

ԱՂՈՒՆԿԱՆ ԳՐԵՐԸ

Մեծն Բրիտանիոյ եւ Իրլանտայի Արքուհի Ասիական Ընկերութեան պաշտօնաթերթ եռամսեային 1943 տարւոյ 1-2 միացեալ համարներուն մէջ՝ Հ. Ու. Պէյլի հրատարակեց Կովկասագիտական (CAUCASICA) ուսումնասիրութիւն մը, որուն վերջի մասը կը վերաբերէր նորագիւտ Աղուանական գրերու:

Պէյլի գրութիւնը՝ իր շահեկանութեան համար՝ հոս կը ներկայացնեմ նախ թարգմանաբար:

«Մառի Հիմնարկութեան Տեղեկագրի 1938ի չորրորդ հատորին մէջ կայ յոգեւոր մը, նորագիւտ Գրերը Կովկասեան Աղուաններուն եւ անոնց նշանակութիւնը Գիտութեան համար, ստորագրուած Ա. Շանիճէ, ինչպէս նաեւ ուրիշ մը Ի մասին Կովկասեան Աղուաններու Գրերու գիտին՝ գրուած Ի. Արուլաճէ: Փրոֆէսոր Շանիճէի յօդուածը Ռուսերէն է, վրացերէն եւ ֆրանսերէն համառոտագրութիւններով, եւ ընկերացած է նկարներով: Կովկասեան Աղուանները, որոնք կը բնակէին ինչ որ այժմ Աղրպէճանի Հանրապետութիւնն է, վերագրեցան իբր ամրոցական ժողովուրդ մինչեւ ԺԱ. դար, եւ Ե-ԺԱ. դարերուն զարգացողին ճոխ գրականութիւն մը: Ունէին իրենց յատուկ գիր. բայց այս ալ անհետացած էր: Կարելի է թէ Ուտիներէն լեզուն, որ դեռ կը խօսուի երկու գիւղերու մէջ՝ Վարդաշէն եւ Նիշ, Նուխի շրջանին մէջ՝ Կուր գետէն հիւսիս, գուցէ ներկայացնէ Աղուանական լեզուի վերջին հետքերը:

Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի գրերու մասին Կաղանկատուցիէ, տասներորդ դարուն: Աղուանից լեզուի, գրի եւ գրութեան մասին ժողովուրդ վկայութիւններ ամփոփուած են Փրոֆէսոր Շանիճէի յօդուածին մէջ: Կորսուած գրերուն գիւտը կատարուած էր Ի. Արուլաճէ, ԺԵ. դարու հայերէն գրչագրի մը մէջ, որ կը պարունակէր գրերը Յոյնու, Ասորիներու, վրացիներու, Ղազարներու, Արարներու եւ Աղուաններու: Աղուանական իւրաքանչիւր գրի տակ՝ հայերէն գրուած էր գրին անունը: Դժբախտաբար չէ տրուած Աղուաններէն բառ մը կամ նախագասութիւն մը: Փրոֆէսոր Շանիճէ կը կարծէ որ հին Գանձակէն գտնուած կաւէ ամանակոտոր մը գուցէ կը պարունակէ Աղուաններէն արձանագրութիւն մը: Հրատարակուած նկարը (ամանակոտորին) պէտք եղածին պէս պարզ չէ՝ համեմատութիւն մը թոյլ տալու համար» (էջ 4):

Հայերէն գրչագիրը, որմէ օգտուած է եւ Աղուաններէն այբուբենի գրերը գտած է յարգելի գիտնական Փրոֆ. Արուլաճէ, երեւանի ՄԱՏԵՆԱՊԱՐԱՆԻՆ ԹԻՒ 7117 գրչագիրն է, ժողովածու Քերականական Նիւքերու:

Հոս կու տամ թիւ 7117ի յիշատակաբանները: «Արդ յերես անկեալ աղաչեմ զգրիստոսակիր եղբարքդ եւ զբաղձալի ուսումնասէր մանկունքդ եկեղեցւոյ, որք հանդիպիք նորընծայ աստուածային պարգեաց գրոյս, յիշեալիք ի բարին Քրիս-